

T.C. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

0907-BY-92-017-096

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
VII

İZMİR

1992

DİN VE İNSAN TECRÜBESİ *

Yazan : Ninian Smart

Çev : Arş.Gör.Dr.Ali İhsan YITİK

Din, tarih boyunca ve insanoğlunun en eski kültürlerinin ücra köşelerinde beşer hayatının köklü ve ayrılmaz bir özelliği olmuştur. İnsanlık tarihini ve bu tarih içerisindeki değişik dünya görüşlerini anlayabilmek için, herşeyden önce insanların mensup oldukları dinleri tanımak gerekir. Aynı şekilde günümüz dünyasında yaşayan toplumların, çoğu zaman bizimkinden farklı olan hayata bakış açılarını kavrayabilmek de yine onların benimsedikleri ideoloji ve sahip oldukları inançların bilinmesiyle mümkündür.

Din her ne kadar, seremoniler, tapınaklar ve sanat eserleri gibi bir takım somut unsurlara sahip ise de, tamamıyla gözle görülebilen müşahhas bir fenomen değildir. Gözle görülebilen bu unsurların arzettikleri önemin tam olarak anlaşılabilmesi için, onlara, bunları kullanan kimselerin derunî hayatları açısından bakılması ve değerlendirilmeleri lâzımdır. Sözelimi, Hıristiyanlıktaki bir bebeğin vaftiz âyini ele alalım: Vaftizin bir hıristiyan için arzedtiği önemi ve bu âyine katılanların his ve beklentilerini bilmeksizin, onu tam olarak anlayabilmek mümkün müdür? Şüphesiz değildir. Öyleyse dinin tam olarak anlaşılabilmesi için, onun zâhirî ve derunî yönlerinin birlikte ele alınması gerekir. Bu nedenle Dinler Tarihi sadece bir olaylar kronolojisi olmayıp, olayların içyüzünü ve onların analitik izahlarına da yer vermek zorunda olan bir disiplindir. O halde sadece beşeriyetin dînî tarihinin izlediği rotayı belirlemek bizim için yeterli değildir; bunun yanısıra, bu alana giren kimselerin düşünce ve hislerine de nüfuz etmek gerekir.

* Bu yazı Ninian Smart'ın *The Religious Experience of Mankind*, (London-Glasgow, Collins Clear-Type Press, 1971) isimli eserinin dinler Tarihine giriş mahiyetindeki I. bölümünün (s. 11-41) tercümesidir.

Din, oldukça zengin ve kompleks bir fenomendir. O, hem haricî ve derunî unsurlarının bir arada ele alınmasından ortaya çıkan bir kompleksliğe, hem de tarihte çok çeşitli inanç sistemleri şeklinde ortaya çıkması ve hâlâ da bu şekilde devam ediyor olmasından neşet eden bir karmaşıklığa sahiptir. Üstelik dünyamızda keşfedilmeyi bekleyen daha pekçok din vardır. Bütün bunların araştırılması ve incelenmesi oldukça büyüleyici ve ilgi uyandırıcı bir görevdir. Çünkü dînî tecrübedeki bu çeşitlilik, beşeriyetin dînî duygu ve hayal gücünün zenginliği ve insan ruhunun ulvilığının yanısıra, dînin gerçekliği ile ilgili çok çeşitli soruların ortaya atılmasının da başlıca nedenidir.

Bilim tarihi, metodoloji ve bilimlerin mevcut durumu bilinmeksizin, bilimin gayesi ve mahiyeti hakkında birtakım iddialar ortaya atmanın anlamsızlığı gibi, dînin duygusal ve zâhirî yönlerini bilmeksizin onun gerçekliği üzerinde konuşmanın da bir anlamı olmayacaktır. Öyleyse, bu konudaki bir eserin başlıca hedefi, öncelikle dinlerin ifade edildiği tecrübelerle ilgili olayları ortaya çıkarmaktır. Gayemiz, din fenomeni hakkında herhangi bir hüküm vermektense ziyade onu, tam ve doğru olarak tasvir etmektir. Bana göre, ancak böyle bir çalışma sonucunda, okuyucu veya yazar kendini, dînin gerçekliği konusunda hüküm verebilmek için daha iyi bir konumda bulabilecektir.

Dînin tanımlanabilmesi ve tarihinin tedkik edilebilmesinin, bir anlamda ilmî bir çabayı gerektirdiği söylenebilir. Zira olayların tarafsız ve objektif bir şekilde ele alınıp incelenmesi zorunludur. Ancak buradaki objektifliği sadece tapınak, kilise, cami gibi dînî yapılara ve dışarıdan gözlemlenebilen dînî davranışlara bakmak ve onları tasvir etmek şeklinde düşünmek, tabii ki yanlıştır. Görülebilir nitelikteki bu objelerin içyüzlerine de nüfuz etmek gerekir. Meselâ, St. Paul'un Şam yolunda yaşadığı tecrübe gözönünde bulundurulmaksızın, onun aziz oluşunun tam hikâyesini ortaya koymak mümkün müdür? Yaşanan bu tecrübe Paul'ün zâhirî bir fiili olmasına rağmen başkaları tarafından gözlemlenememiştir. Mistik, peygamberâne ve diğer bütün dînî tecrübe şekillerini, özel ve gerçek manasıyla peygamberliği tam olarak kavrayabilmemiz mümkün değilse bile, bunları objektif olarak tasvir edebilmek mümkündür. Bunun anlamı, derunî tecrübeleri ve benzer davranışları her türlü peşin hükümden uzak olarak sempatik bir anlayışla tasvir edebiliriz demektir. Bu da dinlerin araştırılmasının hassas ve sanatkârane bir anlayış gerektirdiğini ortaya koyar.

Ancak dîn, halkın his ve duyguları üzerinde derin bir tesire sahip olması sebebiyle dindâr insanların, çoğu zaman başkalarının inançları konusunda objektif ve ta-

rafsız olmaları epeyce güç olmuştur. Buna karşılık dinden oldukça uzaklaşmış Agnostiklerin de din hakkında objektif olamadıkları görülmüştür. Bazen de denilmiştir ki; din bağlanmayı ihtiva eder, dolayısıyla inanmaksızın bir inanç sistemini tam olarak kavrayabilmeniz mümkün değildir. Bu nedenle bazen, bir inanç sistemini müntesibi olmayan yabancı bir kimsenin onu hiçbir zaman takdir edemeyeceği şeklinde bile görüşler ileri sürülmüştür.

Ancak böyle bir sonuç hem tehlikeli hem de oldukça abartılıdır. Abartılıdır, çünkü son zamanlarda yapılmış pekçok mukayeseli din araştırması, en azından bazı kimselerin başkalarının inançlarını anlayabileceklerini açık-seçik ortaya koymuştur. Ayrıca değişik din mensupları arasındaki diyaloglar da son zamanlarda oldukça gelişmiştir. Bütün bunların yanısıra, yine bu alanda bazı araştırmacılarca önyargıyla kaleme alınmış kötü eserler de yok değildir. Ancak dîni mensubiyetin, insanların kendi inançları dışındaki diğer inançların iyi taraflarını görmelerine kesinlikle engel olduğunu iddia etmek de doğru değildir. Üstelik bu nevi görüşler, insanların başka dinleri anlamak için sempatik çaba sarfetmelerine gerek olmadığı şeklinde bir sonuca götüreceğinden oldukça tehlikelidir.

Araştırmamızın boyutu gerek kapsadığı zaman dilimi gerekse alan yönünden oldukça geniş olmalıdır. Zira büyük dinlerin herbiri gelişen birer organizma gibidir. Sadece Hıristiyanlık ve Budizm gibi farklı inanç sistemlerinin değişik kısımları arasındaki ilişkilerin değil, bir inanç sisteminin, doğuşundan bugüne kadar geçirdiği safhalarında ele alınıp incelenmesi gerekir. Meselâ, iki bin yıl önce ortaya çıktığı ortamı bilmeksizin, Hıristiyanlığı tam olarak anlayabilmemiz mümkün değildir.

Bu anlamda dinlerin araştırılmasının tarihî bir yanı da vardır. Fakat tarih bize göstermiştir ki, bazı dinler gerilemiş ve hiç mensubu kalmayarak tarihe mal olmuştur. Ancak bunlardan bazıları, insanlığın dîni tecrübesi anlatılırken, hâlâ ihmal edilemeyecek kadar önemlidir. Meselâ, günümüzde sadece Hindistan'ta Bombay civarında çok az sayıda müntesibi bulunan Zerdüştilik bir zamanlar güçlü ve gelişen bir inanç sistemi idi. İyi ve kötünün mahiyetiyle ilgili köklü iddialara dayanıyordu.

Yine arkeolojik kalıntıların azlığı ve yazılı belgelerin yokluğu kesin bir neticiye ulaşmamızı engellese bile, dînin tarih öncesi menşei konusunda bazı şeylerin ortaya konulması da son derece önemlidir. Bu nedenle bazı araştırmacılar, günümüzün teknolojik bakımdan ilkel durumda bulunan bazı toplumlarını inceleyerek, tarih öncesi dönemlerdeki dîni inançları tesbite çalışmışlardır. Onlar, bugün Taş Devri insanları

gibi yaşayan kabilelerin Taş Devri inançlarını temsil edebileceği varsayımından yola çıkıyorlardı. Bu nedenle, okuma-yazma bilmeyen toplulukların, ister bugün, isterse tarihin çok eski dönemlerinde yaşamış olsunlar, aynı şekilde görmek gerekir.

Diğer taraftan insanların büyük çoğunluğu, tabii olarak, yaşayan büyük sistemlere ilgi göstermişlerdir. Bazen "dünya dinleri" olarak da isimlendirilen bu sistemler şunlardır: Hıristiyanlık, Yahudilik, İslâm, Budizm, Hinduizm ve Konfüçyüsçülüktür. Bunların yanısıra, Çin'de Taoizm, Japonya'da Şintoizm, Hindistan'daki Caynizm ve Sih dîni ile son zamanlarda Avrupa'da ortaya çıkan bazı Hıristiyan mezhepleri de bugünün önemli inanç sistemleri arasında yer alır. Bunlardan bazıları özellikle Hıristiyanlık, Budizm ve Hinduizm hâlâ milyonlarca müntesibe sahip olmalarına rağmen, taraftarlarını muhafaza edebilmek için dîne muhalif yeni akımlarla kıyasıya mücadele halindedirler.

Özellikle Batı Ülkelerindeki Agnostiklerin sayılarında hızlı artış göze çarpmaktadır. Agnostisizmin, metafizik alanı tümüyle inkâr eden ve bütün dikkatini sadece insan saadetine önem veren bir ahlâk anlayışına çeviren bir anlayış olduğu söylenebilir. Kısacası o, Hıristiyanlığa alternatif olarak "hümanizmi" önerir. Aynı dönemde Marksizm, diğer bir materyalist sistem olarak hayret verici bir gelişme göstermiştir. Bu ikinci sistem de, menşei Batı olmakla birlikte, özellikle Doğu ülkelerinde geleneksel dine karşı bir rakip konumuna gelmiştir.

Bu iki yeni akım, Marksizm ve Hümanizm, dînin fonksiyonlarından pek çoğuna sahiptir. Böyle bir iddia özellikle marksizm için doğrudur: Onun, realiteyi bir bütün olarak izah eden bir doktrini, dünyevî cenneti temin edecek bir politik anlayışı ve zamanla geliştirdiği kendine ait özel ayinleri vardır. İşte dine karşı ortaya çıkmış bu yeni akımları da anlamaya çalışmadan, bütün insanlığın dînî tecrübesini tasvir ettiğimizi düşünmek yanlış olacaktır. Hem Marksizm hem de Hümanizm kendileri bir parça dine benzemekle birlikte, kesinlikle dine karşıdırlar. Ayrıca Marksizm pratikte de, her zaman dine ve dinle ilgili şeylere karşı cephe almıştır. İşte bütün bunlar, dînin tarifiyle ilgili problem ortaya çıkarmaktadır. Eğer biz Marksizmi, oynadığı toplumsal ve entellektüel roller -yeni bir sosyal ahlak ve realiteye değişik bir dünya görüşü geliştirme teşebbüsleri- açısından bakacak olursak, onu yeni bir din olarak görebiliriz. Ancak, tabiatüstü âlemi inkarı, gayb âlemine ilgisinin yokluğu, vahyi ve mistik tecrübeyi kabul etmeyişi gözönüne alınarak, onu bir din olarak telakki etmek yanlıştır. Peki Hıristiyanlık, Budizm gibi bizim din olarak isimlendirdiğimiz sistemlerde bütün bu unsurların hepsi veya bazıları mevcut mudur?

Dinin Boyutları:

Dinin tarifindeki temel güçlük, onun muhtelif veçhelerinin -veya bizim isimlendireceğimiz şekilde, boyutlarının- bulunmasından kaynaklanır. Marksizmi bir din olarak kabul edip etmemiz, hangi boyutu din tarifi için önemli gördüğümüze bağlıdır. Bunun için öncelikle bu muhtelif boyutları incelemek yararlı olacaktır.

Dinin Ritüel Boyutu: Eğer bize tapınak ve kilise gibi yapıların faydası ve amacı nedir diye sorulacak olsa, bu soruya, onlar dîni merasim ve törenlerin icra edildiği yerlerdir diye cevap vermek çok yanlış değildir. Zira din, kendini çoğu zaman ibâdet, dua ve kurban gibi törenlerle ifade eder. Biz bütün bunları, dînin ritüel boyutu diye isimlendiriyoruz. Bu boyutla ilgili bazı önemli açıklamaların yapılması lazımdır.

İlk olarak, "ritüel" deyince hemen aklımıza Hıristiyanlıktaki ekmek-şarap ayini gibi resmî ve çok detaylı ibadetler gelir. Halbuki görülmeyen âlemle ilişki kurmak, ona katılmak gibi bir niyetle yapılan, sözgelimi dua esnasında gözlerin kapatılması gibi dîni ibadetin en basit formları bile ritüel kapsamına girer. Gerçekte böyle bir dünya ister mevcut olsun isterse olmasın, dindârlara göre o vardır ve içinde yaşadığımız dünya ile çok yakından ilgilidir. Kısacası onun varlığı kabul edilmiştir. Bizim amacımız, dîni anlayışların doğruluğu veya yanlışlığı konusunda hüküm vermek değildir. Bizim için birinci derecede önemli olan, ritüel olarak telakki edilen, en basit dîni davranışın bile doğru olarak tasvir edilmesi, tanımlanmasıdır.

İkincisi, ritüelin hem zâhirî hem de derunî olmak üzere iki temel boyutu olmakla birlikte, onlardan birincisinin diğerine hâkim olması hadisesine oldukça sık rastlanılır. Böyle durumlarda ritüel basma-kalıp ve mekanik bir hale gelir. Eğer o ritüel, kendisine beşerî bir anlam kazandıran, niyet, his gibi derunî veçheler gözardı edilerek, sadece belirli bazı zâhirî hareketlerden ibaret hale gelirse, böyle bir ritüelin dîni açıdan bir önemi kalmayacaktır. Bir kısım dîni faaliyetlerin "ritüelistik" diye kötülenmelerinin nedeni de budur. Ancak ritüel teriminin böyle olumsuz bir anlamda kullanılmasından ötürü onu, dînin önemsiz ve bozulmuş bir veçhesi gibi görmek de yanlıştır.

Bunların dışında günlük hayatımızda hepimizin farkında olmadan yaptığı, bireysel ve sosyal ilişkilerimizin ayrılmaz parçası olan bazı seküler (dünyevi) ritüeller de mevcuttur. Bir kimseyi "günaydın!" diyerek selâmlama, bayrağa saygı gösterme v.b. davranışlar bu çeşit dünyevî ritüellerin bazılarıdır. Ancak böyle seküler özellikteki ritüellerin bile, çoğu zaman iş yapan bir kimseye " Allah kuvvet versin"

diyerek selâmlama misâlindeki gibi, dîni bir muhteva kazandıkları da görülür.

Üçüncüsü, "ritüel"in anlamını, sadece "Tanrı ve tanrılar için yapılan her türlü ibâdet veya kurban töreni" şeklinde sınırlamamak, onun manasını daha geniş olarak düşünmek lâzımdır.

Bilindiği gibi, Hindistan ve diğer bazı bölgelerde dînin en önemli unsurunu, yoga ve benzeri nefis terbiyesi teknikleri oluşturur. Bu nevi tekniklerin nihai gayesi, adayı daha üstün bilinçlilik düzeyine ulaştırmaktır. Böylece onun, dünyevî varoluştan kurtuluş, Nirvana ve Mutlak Hakikat tecrübesine sahip olma gibi aşkın tecrübeler ulaşabileceği varsayılır. Dolayısıyla böyle bir dînin temel karakteri subjektiflik ve mistik oluşudur. Bazen böyle dinlerin, dinlerin büyük çoğunluğunca önem verilen ibâdet ve kurban törenlerinin yetersiz olduğu ileri sürerek, Budizm'de olduğu gibi, Tanrı veya tanrılara önem verilmeksizin sadece bu nevi temrinlere önem verdiklerine rastlanır. Bundan başka, nefis terbiyesi teknikleri ile ritüel arasında bir benzerlik de söz konusudur; zira bilindiği gibi, nefis terbiyesi egzersizlerinde aday değişik bedensel ve zihinsel egzersizler yardımıyla müteâl, görülmeyen âlem üzerinde zihni konsantrasyonu sağlamayı veya dünyevî arzu ve ihtiraslardan kurtulmayı amaçlar. Öyleyse dînin bu tarafını da ritüel boyut kapsamına almamız gerekmektedir. Ancak, kutsal bir varlığa değil de belirli bazı tecrübelerin elde edilmesi amaçlandığı için böyle ritüeller mukaddes ritüelden farklı olarak pragmatik olarak nitelendirilir. Bazen de bu iki tür ritüelin, Hıristiyan mistisizminde olduğu gibi, bir arada buldukları görülür.

Diğer taraftan bir ritüelin anlamı, icra edildiği inanç muhiti gözönüne alınmaksızın tam olarak anlaşılabilir. Aynı şekilde ritüellerin çoğunda dua, ilahî bir varlığa yapılır. Çok sık olarak da, tanrılarla ilgili efsaneler seremoni veya bayramın özelliklerini açıklamak için kullanılır. Aynı şekilde insan hayatının doğum, evlenme ve ölüm gibi önemli olayları ilahi âlemlerle ilişkileri dolayısıyla dîni bir öneme haizdir.

Bütün bunlar, bir din her hangi resmî bir doktrin veya teolojiye sahip olmadan önce meydana gelebilir. Teoloji, sistem ve entellektüel gücü, bir dînin daha muğlak olan geleneksel mitoloji veya vahiy hazinesine sokma faaliyetidir. Gayb âleminin sembolize edildiği efsaneler, tasvirler ve hikâyeler bütününe ise dînin mitolojik boyutu adı verilir.

Dînin Mitolojik Boyutu:: Mitolojik boyut konusunda da önemli bazı hatırlatmaların yapılması gereklidir. İlk olarak, mukayeseli din araştırmaları ve çağdaş

teolojide "mit", "mitolojik" v.b. terimler "yanlış" manasında değildir. Halbuki günlük dilde kullanılan "bu mittir" ifadesi, "bu yanlıştır" ifadesinin bir başka söyleniş tarzıdır. Ancak "mit" terimi, din fenomeniyle ilgili olarak kullanıldığında, hikâye edilen olayın doğruluk veya yanlışlığına delâlet etmeyen nötr bir tabirdir. Zaten menşei itibariyle mit terimi, hikâye anlamına gelir; bir şeyi hikaye etmek ise, onun doğruluğu veya yanlışlığı hakkında bir hüküm vermeğe delâlet etmez. Biz de burada sadece çeşitli inançları hikâye ediyoruz.

İkinci olarak, bu terim, sadece Tanrı veya tanrılarla ilgili hikâyeleri değil, belli bir gelenek bakımından önemli tarihî olaylar için de kullanılabilir. Meselâ, Yahudilikteki Pesah ritüeli, İsrailoğulları tarihinde önemli bir yer tutan Mısır'daki esaretten kurtuluşu temsil eder. İşte bu önemli olay bir mit fonksiyonu görür. Öyleyse biz, önemli tarihî olaylarla ilgili bütün hikâyeleri, onların gerçekten tarihte vukubulmuş olayların doğru hikayesi olup olmadığına bakmaksızın mitolojik boyut başlığı altında ele almamız gerekmektedir.

Dinin Doktrinel Boyutu: Bir dinin teolojisinde ifade edilen mitoloji ve sembolleri birbirinden ayırmak her zaman kolay değildir. Bu nedenle doktrinler, mitolojik veya sembolik olarak ifade edilen dîni inanç ve ibadetleri sistemleştirme, netleştirme ve akîl olarak izah etme teşebbüsleridir. Teoloji, tabii olarak sembol ve efsaneleri kullanmak zorundadır. Meselâ, bir Hıristiyan kelâmcısı İnkarnasyonun anlamını tasvir etmek durumunda kalınca, mecburi olarak, Kitab-ı Mukaddes dilini ve tarihini kullanmak zorundadır. Bu nedenle, mitolojik ve doktrinel boyutlar arasını kesin çizgilerle ayırmak kolay değildir. Bununla birlikte Thomas Aquin'un yaratılış risalesi ile Tekvin'in yaratılış kıssaları arasında da bariz bir fark göze çarpar. Bu fark önemlidir, çünkü dünya dinlerinin varlıklarını sürdürebilmeleri büyük oranda tutarlı doktrinler ile realiteyi bir bütün olarak sunabilmelerine bağlıdır.

Dinin Ahlâkî Boyutu: Tarih boyunca bütün dinlerin genellikle bir ahlâk yasasıyla irtibatlı olduğunu görürüz. Ahlâk kuralları ferdin davranışlarıyla ilgilidir ve çoğunlukla da toplumda hâkim olan dine ait ahlâk kanunları cemiyeti kontrol eder. Çok aşıkardır ki, insanlar sahip oldukları bir takım normları ve değerleri kolay kolay bırakamazlar. Bazen de belli bir toplumdaki hâkim inanç sisteminde belirlenen bu standartlar, o cemiyetin bütün birimleri tarafından kabul edilmeyebilir.

Böyle bile olsa, dinlerin, bir parçası oldukları toplumların ahlâkî davranışlarını belirleme ve biçimlemede çok etkili olduklarında şüphe yoktur. Bunun yanısıra, bir

dinin mitolojisi ve doktriniyle bağlantılı ahlâk sistemi ile, sözkonusu inanca mensup olanlarla ilgili sosyal gerçekleri birbirinden ayırmak da son derece önemlidir. Örneğin Hıristiyanlık, " komşunu kendin gibi sev" kuralını telkin eder. Ancak sosyolojik bir vakia olarak, bu dinin resmî din olarak kabul edildiği veya hâkim durumda olduğu ülkelerde yaşayan pek-çok Hıristiyanın bu emrin gereğini yerine getirmede başarısız oldukları açıktır. Çünkü ne kiliseye giden herkesin komşusunu sevmesi, ne de tapınağa giden bütün Budistlerin zorunlu olarak başkalarına merhametli olması sözkonusudur. Dolayısıyla, bir inanç sisteminin ahlâkî öğretileri ile, o dinin aktüel sosyal etkileri ve sosyal çevresini kesinlikle birbirinden ayırmamız gerekmektedir.

Bu noktayla ilgili bir başka husus ise, çoğu dinlerin kurumsallaşması olayıdır. Bu, özellikle teknolojik bakımdan geri kalmış ve bir rahip, büyücü ve astrologun sosyal yapıyla çok iyi bütünleştiği toplumlarda çok açık şekilde kendini gösterir. Böyle toplumlarda din sadece ferdi bir olay değil, aynı zamanda toplum hayatının bir parçasıdır. Öte yandan dînî hayat ile seküler hayatın içice olduğu A.B.D. gibi çağdaş toplumlarda bile, kiliseler, dikkate alınması gereken müesseseler olarak varlıklarını sürdürür. Onlar kurulu nizamın bir parçasıdır. Dinin açıktan veya gizli olarak tahkir edildiği toplumlarda bile -meselâ Sovyetler Birliği'nde- dînî faaliyetleri devam ettiren kurumlar vardır.

Dinin Sosyal Boyutu: Dinler sadece inanç sistemlerinden ibaret değildir; onlar aynı zamanda , birer sosyal organizasyon veya böyle organizasyonların bir parçasıdır. Onların toplumsal ve sosyal önemleri de vardır. Elbette dinin sosyal veçhesi, söz konusu dinin ahlâkî ve dînî öğretileri ile bunların uygulamadaki tezâhürleri sonucu belirlenir. Ayrıca, dînî ve ahlâkî öğretilerin de mevcut sosyal şartlar ve durumlara adepte oluşuna da sıkça rastlanır. Meselâ Japon balıkçıları, Budizm'in hiçbir canlıyı öldürmeme, yaralamama anlamındaki "ahimsa" prensibini, balıkçılar olarak kendi aktiviteleriyle uzlaştırabilmişlerdir. Aynen bunun gibi, bir Hıristiyan'ın kendini kardeşçe sevgiye adayışı veya savaşa karşı tutumu da, çoğu zaman İncil'den ziyade vatanseverlik (patriotism) ve millî bir endişe ile tayin ve tesbit edilmiş olabilir. Bu hedenle , dînin ahlâk ve sosyal boyutlarını birbirinden ayırmak fevkâlede önemlidir. Sosyal boyut, söz konusu dînin müesseseleşmiş şeklidir ve ancak kurumlaşabilen bir din, doktrin ve müesseseleri vasıtasıyla içinde yaşadığı toplumu etkileyebilir. Doktrinel, mitolojik ve ahlâkî boyutlar bir dînin görülmeyen âlemin mahiyeti hakkındaki görüşlerini ve insan hayatının nasıl şekillenmesi gerektiğiyle ilgili dinin amaçlarını ifade eder. Sosyal boyut ise, bu iddialarla

gerçekte şekillenmiş tarzını ve dîni kurumların faaliyet şekillerini gösterir.

Doğal olarak, bir ritüelin devam eden formlarının da, dînin kurumsallaşmasında çok önemli olduğu aşikardır. Nitekim eğer belirli seremoni ve sakramentlerin ancak bir rahip tarafından düzenli olarak yerine getirilebileceği kabul edilirse, bu durumda dîni müessese kısmen de olsa, profesyonel rahipliği sürdürme ve koruma ihtiyacıyla belirlenmiş olacaktır.

Dînin Tecrübî Boyutu: Tecrübî boyut olmaksızın, buraya kadar tartışılan boyutların tümü bir dîni izah etmekte yetersizdir. İnsanlar çeşitli dîni merasimler vasıtasıyla görülmeyen âlemle ilişki kurmayı veya ona katılmayı arzulayabilmelerine rağmen, ferdi din normal olarak o âlemin ümid, idrâk ve tecrübesini ihtiva eder. Sözelimi, bir Budist rahibinin Nirvana'yı ümid edişi, aynı zamanda, aşkına katılma ve orada huzur ve sükun bulmanın derunî tecrübesine de şamildir. Tanrı'ya dua eden bir kimse, normalde O'nun, kendi duasına icabet ettiğine inanır. Fakat Tanrı'nın duaya icabeti, ya bir hastanın hemen şifa bulması misalindeki gibi zâhirî yada, daha da önemlisi dua eden kimse ile Yaratıcısı arasında filizlenen ferdi bir ilişki şeklinde derunî bir özellik arzeder. Bir Hıristiyan, Tanrı'nın insanlara dostane bir tarzda hitap ettiğine ve kişilerin de O'nun derunî tecrübesine sahip olabileceklerine imkân olarak kabul etmek durumundadır. Böylece ferdi dindarlığın, zorunlu olarak, tecrübî boyutu da ihtiva ettiği görülür.

Dîni tecrübe faktörü, büyük dinlerin ortaya çıkmasına yolaçan önemli olaylar ve din kurucularının hayatları sözkonusu olduğunda daha fazla önem kazanır. Buddha, incir ağacı altında yoğun bir tefekkür halinde iken "aydınlanmaya" ulaştı. Yoğun mistik tecrübesinin sonucunda, dünya hayatının sıkıntı ve acılarını sona erdirecek sırta vakıf olduğuna inandı. Yine biz, bazı Ahd-i Atik peygamberlerinin Tanrı hakkında çok önemli şeyler öğrendikleri ve O'nun ismini bütün insanlığa tebliğ memur edildikleri başlangıç vizyonlarıyla ilgili rivayetlere de sahibiz. Hz. Muhammed de, kısa sürede Orta Asya'dan İspanya'ya kadar geniş bir alanda etkili olan "tevhid" inancının tebliğ faaliyetini böyle bir tecrübeden sonra başlamıştır. Hint kutsal literatürünün en önemlilerinden olan Upanişadları anlayabilmek için de, bu metinlerin öğretilerinin dayandığı tecrübeyi dikkate almakla mümkündür. Hinduizm'in bir başka önemli kaynağı Gita'da yer alan bir ibarede, Tanrı, Arjuna'ya kendini korkunç bir tarzda takdim etmektedir. Biraz önce de St. Paul'un konumuzla ilgili Şam yolunda yaşadığı bir tecrübeye temas etmiştik.

İsa Mesih'in ifadeleri, onun Baba'ya olan derunî yakınlığını ifade eder. Ancak bu yakınlığın, son derece önemli ferdî tecrübelerle dayandığında şüphe yoktur. Verdiğimiz bütün bu örnekler ve benzerleri, dînî tecrübenin büyük inanç sistemlerinin ortaya çıkışında çok önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Bu yüzden Marksizm'i bir din olarak görmek doğru değildir; çünkü o, kendine has öğretilere, sembollere, ayrı bir ahlâk kurallarına, hatta bazı ritüellere sahip olmasına rağmen, görülmeyen âlemin tecrübe edilebilirliğini inkar eder. Dolayısıyla bir marksist için, ne Tanrı ile ferdî ilişki kurma ne de kurtuluş veya nirvana tecrübesi önemlidir. Aynı şekilde Hümanizm de, bütün dikkatini dünyevi hedeflere yöneltmesinden ötürü din olarak kabul edilemez. Bununla birlikte, bütün bu sistemlerin çağdaş dünyamız üzerindeki tesirlerinin incelenmesi zaruridir. Ancak araştırmalarda ağırlık noktası, onların ferdî tecrübe açısından arzettikleri öneme ve böyle bir tecrübeyle nasıl şekillendikleri olacaktır.

Bununla beraber bir dînî tecrübenin tasvir edilmesinin kendine has özel bir zorluğu vardır. Biz, böyle bir tecrübeyi yaşayan kimselerin yazılı veya sözlü olarak bize ulaştırmış ifadelerine ve şahadetlerine dayanmak zorundayız. Bazen, büyük dînî liderlerin mistik ve peygamberî tecrübeleriyle ilgili rivayetlerin yazıya geçirilmeden önce uzun zaman nesilden nesile şifahi olarak nakledilegeldikleri görülür. Fakat büyük insan kitlelerini etkileyen ferdî dînî tecrübelerin çoğunun yazı sanatını bilen topluluklarda ortaya çıkmış olması bizim açımızdan büyük bir şanslılıktır.

Bunun bir başka anlamı da, sözkonusu tecrübenin, halihazırda doktrinel boyutu bulunan dinlerin varolduğu bir çevrede ortaya çıkmış olması demektir. Bu da, din kurucuları veya peygamberlerin kendilerine has önemli dînî tecrübelerini açıklayışımızda başka bir problem ortaya çıkarır; çünkü bu tecrübeler muhtemelen ortaya çıktıkları dönemin mitolojik ve sembolik ifadeleriyle karışmış olmanın ötesinde, yine o dönemde mevcut doktrinlere ve anlayışlara göre yorumlanmışlardır. Eğer biz, bir dînin ikinci derecede önemli şahıslarından söz ediyor isek, bu güçlük nisbeten azalmaktadır. Zira bu ikincilerin dînî tecrübelerinin tevarüs ettikleri doktrin ve mitolojilere göre yorumlanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Öte yandan, doktrinel ve mitolojik izahlardan mahrum, salt olarak bizatihi tecrübeye dayanan rivayetleri de anlayabilmek kolay değildir. Bu tür güçlükler, bazı durumlarda teşekkül ve sistemleştirme dönemleri boyunca aralarında hiçbir ilişki olmayan farklı kültürlerdeki rivayetlerin mukayesesi yoluyla bir ölçüde giderilebilir.

Üstelik tecrübeyle doktrin arasında varolan diyalektik ilişki de zikredilmeğe değer mahiyettedir. Meselâ Budda, kendi çağının düşünce formlarından önemli unsurlar almasına rağmen, gerçek yaratıcı kişiliği sayesinde bunlara yeni unsurlar ekleyebilmiş ve eski unsurların da muhtevasını değiştirebilmiştir. Ahd-i Atik peygamberleri de mevcut Yahve inancından hakikaten orijinal ahlâkî bir monoteizm vücuda getirmişlerdir. Miras aldıkları basit, kabilevî doktrinde yapmış oldukları değişiklikler belli ölçüde, kendileri için vahyi nitelikteki ferdi dînî tecrübelerinin ışığında anlaşılabilir. Böylece tecrübe ve doktrinel yorumlama arasındaki şöyle bir diyalektik ilişkinin mevcut olduğu görülür; Doktrinel yorumlama tecrübeyi renklendirirken, tecrübe de doktrini şekillendirir. Bu nedenle Dinler Tarihi ile ilgili eserlerde bu iki boyut arasındaki diyalektik ilişki ortaya konulmaya çalışılmalıdır.

Doktrin ile tecrübî boyut arasındaki bu karşılıklı ilişki aynı zamanda daha aşağı seviyedeki ferdi dînin bazı özelliklerini anlamamıza yardım eder. Meselâ bir hıristiyan çocuğuna ailesi tarafından belirli doktrinler ve mitolojik yanı bulunan semboller öğretilir. Bu çocuğa, Tanrıya "Babamız!" diye hitap edileceği, dünyanın Tanrı tarafından yaratıldığı ve onun sayesinde varlığını devam ettirdiği inancı öğretilir. Bu küçük hıristiyan açısından bütün bu inançlar, içinde yaşadığımız dünya ile ilgili - dünyanın güneş etrafında dönmesi fikri gibi - diğer tecrübe edilemez ifadeler gibi "teorik" niteliktedir. Şimdi bu dindârın, ferdi-mistik tecrübeleri veya mensup olduğu dînin ahlâkî ve diğer emirlerini yerine getirerek daha derin bir dînî anlayış seviyesine ulaştığını düşünelim: Bir müddet sonra bu kimse, o güne kadar sırlı bir şekilde ilişki kurduğu Tanrı'nın bir fert olduğunu idrâk edecektir. Bundan böyle Tanrı, onun için, sadece spekülâtif olarak düşünülecek veya görülebilecek bir şey değildir. Daha sonra bu kimse, Tanrı'ya ferdi olarak dua ve ibadet edilebileceğini anlayacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, "Yerin ve Göğün Yaratıcısı, Kaadir-i Mutlak Baba Tanrıya inanırım" cümlesi artık onun için ayrı bir anlam kazanmıştır. Şimdi o, bir anlamda önceki inandığından ayrı bir şeye inanmaktadır. Böylece doktrin ve tecrübeler arasındaki karşılıklı ilişki, ferdi din için bir temel teşkil etmektedir.

Dinî Tecrübe ve Vahiy: Burada dînî tecrübeye atfedilen aşırı öneme şu tenkidlerin yöneltmesi kuvvetle muhtemeldir. Denilebilir ki, dînin gerçekliği ancak vahiyle keşfedilebilir. Meselâ Hıristiyan vahyi, bizatihî Tanrı tarafından garanti edilmiş kutsal literatürün ifadelerinde bulunabilir. Öyleyse, tecrübî boyuta göre bir analiz gerçek Hıristiyan inançlarına sadakatsizlik değil midir?

Böyle bir itiraz önemlidir ve onun tartışılması tecrübe, doktrin ve mitolo-

ji terimlerinin ifade ettikleri anlamların daha iyi anlaşılmasına hizmet edecektir. İşaret edilmesi gereken ilk nokta, burada bizim öncelikle dînin gerçekliği konusunda doğru-
dan birşey söylemeğe mecbur olmayışımızdır. İnsanlık tarihi ve kültürünün böyle köklü ve şümullü bir fenomeninin bize bildirilen bir hakikat (as conveying truth) şeklinde anlaşılması daha doğru olabilirdi. Ancak bu, bizim burada karar vermek durumunda olmadığımız felsefî ve doktrinel bir problemdir. Biz öncelikle, kişinin dînî tecrübesi ile ilgili gerçekleri ilmî bir üslûple tasvir etmek durumundayız. Dolayısıyla biz, böyle bir yaklaşım tarzıyla ancak şunu söyleyebiliriz: Tanrı vahyinin kutsal metinlerin ibarelerinde yer aldığı fikri, pekçok insan tarafından kabul edilen bir öğretilerdir. Ayrıca vahiy teorisi, Hıristiyanlığın doktrinel boyutunun bir parçasıdır.

İkinci nokta, kutsal metnin sıhhati konusunda nasıl bir fikre sahip olursak olalım, Kitab-ı Mukaddes'in mitolojik ve doktrinel bakımdan oldukça önemli bazı tarihî olayları ve dînî tecrübeleri tasvir ettiğinde şüphe yoktur. Onun kendisi bizatihi tecrübe veya tarihî bir olay değildir, ancak bize bu nevi tecrübeleri haber verir. Sonuç olarak, Kitab-ı Mukaddes'e dayanan dinler incelenirken, bu kutsal metnin ifadelerinin ne ile ilgili olduklarının gözönüne alınarak yaklaşılması son derece önemlidir.

İşte, bazı çağdaş Hıristiyan teologlarının vahyi, **gayri teklifi** (non-propositional) olarak görmek istemelerinin sebeplerinden biri budur. Burada kastedilen şey, vahyin, Kitab-ı Mukaddes'te yer aldığı gibi Tanrı'nın kendini tarihte ve beşerî tecrübeye ifşa etmesidir. Yahudî tarihinde, peygamberlerin tecrübelerinde ve İsa'nın şahsında kendisini ifşa eden Tanrı'dır. Ne bu tarihî olaylar ve dînî tecrübeler ne de İsa'nın kendisi bizatihi ifadeler (statements) değil, sadece Kitab-ı Mukaddes ibarelerinin konusunu teşkil eden olaylardır. Onlar birer önerme olmanın ötesinde, kutsal metindeki önermelerin ilgili olduğu şeylerdir. Bunun yanısıra, Eski ve Yeni Ahid'lerde anlatılan Yahudi ve ilk dönem Hıristiyanlığı ile ilgili ilmî ve tasvirî bir çalışmada kutsal metnin sıhhati ve onun kompoze edilmiş tarzıyla ilgili bazı görüşlerin ileri sürülmesi kaçınılmazdır. Ancak bu tür yaklaşımlar, metnin Kutsal Ruhun ilhamıyla yazıldığını ve hatasız olduğunu kabul edenler için bile, şu iki sebepten dolayı, anlamsız olmayacaktır.

Birincisi, Hz. İsa'nın Baba ile olan ilişkisinin mahiyetini tam olarak anlamada hem tarihî hem de dînî açıdan bir takım güçlükler olmasına rağmen, dînî bakımından önemli bazı önemli şahısların doktrinleri ve tecrübeleri konusunda bize gerekli malûmatı veren yine de Kitab-ı Mukaddes'tir.

İkincisi, bütün beşerî bilimlerde -ister sosyal bilimler isterse fen bilimleri olsun-, uzmanlar arasında görüş ayrılıkları olması kaçınılmazdır. Çoğu zaman da bilim dallarındaki gelişme ve ilerlemelerin temel sebebi de bu görüş ayrılıklarıdır. Diyalog ve tartışmalar sonucunda yeni anlayış biçimleri ortaya çıkabilir. Netice itibarıyla, bizim çalışmalarımızda ortaya koyduğumuz dîni gerçeklerle ilgili olarak da görüş ayrılıklarının olacağı şüphesizdir, ancak inanıyorum ki, konunun mutlaka bu şekilde ortaya konulması gereklidir. Böylece Kutsal metine bağlılıklarından ötürü, yazılanları yetersiz gören veya ona ilaveler yapmak isteyenlerin bile, son asırda pek çok Kitab-ı Mukaddes uzmanı ve teologlar tarafından benimsenen yaklaşım tarzından bir şeyler öğrendiklerinde şüphe yoktur.

İşaret edilmeğe değer son nokta, Hinduların çoğunun kendi kutsal kitaplarını harfi harfine hatasız kabul edişidir. Müslümanların büyük çoğunluğunun Kuran hakkındaki görüşleri de böyledir. Öyleyse bütün kutsal metinleri aynı şekilde düşünmek ve onları sadece yüzeysel olarak kabul etmek yerine, onların ihtiva ettiği ifadelerin önemini ve ruhunu kavramaya çalışmak daha akıllıca bir davranış olacaktır. Ancak her zaman hatırda tutulması gerekir ki, sıhhat derecesi ne olursa olsun kutsal kitapların muhtevası, söz konusu dînin mitolojik ve doktrinel boyutları açısından son derece önemlidir.

Buraya kadar ifade etmeğe çalıştığımız her şey, vahyin gayri teklifi (non-propositinal) olarak görülmesinin zarurî olduğu şekilde özetlenebilir. Açıktır ki, Tanrı kendisini bir peygambere bildirdiğinde, bu olay ikincisi açısından bir dîni tecrübedir. Yani Tanrı kendini, bir kişinin beşerî tecrübesi vasıtasıyla bildirmiştir. Bundan dolayı vahyin, onu alan açısından ne ifade ettiği ve nasıl yorumlandığı gibi beşerî açıdan ele alınması da mümkündür. Bununla beraber Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi bazı inanç sistemleri için vahiy, sadece fertlerin dîni tecrübeleri şeklinde ortaya çıkmaz: bazen o, Kızıldeniz'in geçilmesi ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi gibi tarihi olaylarla "zâhirî" olarak meydana gelebilir. Ancak bütün bu olayların da beşer tecrübesi dahilinde meydana geldikleri açıktır. Zaten eğer onlar gerçekten "tarihî olaylar" olarak tasvir edilecekse, böyle olması da zorunludur. Çünkü tarih terimiyle, herşeyden önce ifade etmek istediğimiz insan tarafından meydana getirilen veya onunla ilişkili olaylar ve bunlar arasındaki kompleks ve sürekli karşılıklı ilişkidir.

Sezar'ın Rubikon'u yenmesi tarihî bir olaydır, çünkü Sezar ve düşmanları tarihin bir parçasıdır. Ayda meydana gelecek bir krater patlaması da bir astronotu etkilemediği veya bir astrologu hayal kırıklığına uğratmadığı sürece tarihin bir parçası ola-

rak kabul edilmez. Bundan dolayı," bu tarihte vuku bulmuştur" dediğimizde, onun mutlaka insan tecrübesiyle bir irtibatının olması gerekir. Üstelik kiminle ilgili olduğunu bilmeksizin,"bu olmuştur veya meydana gelmiştir" demenin de fazla bir anlamı yoktur. Ancak bu, her vahyin sadece dînin tecrübî boyutu içerisinde ortaya çıktığı anlamına gelmez mi?

Böyle bir soru,"tecrübe" kavramında varolan ve mutlaka giderilmesi gereken bir kapalılığa işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Buraya kadar, dînî tecrübeden her söz edişimizde, St. Paul'un Şam yolundaki tecrübesi veya bir zahidin kendi duasına verilen cevabı derunî tecrübesiyle idrâk etmesi gibi, dînî açıdan oldukça önemli belirli bazı tecrübeleri kastediyorduk. Ama, dînin tecrübî boyutu söz konusu olduğunda, dindar bir kimsenin sahip olabileceği bütün tecrübelerle işaret etmek istemiyoruz. Meselâ, St. Paul Şam'a at arabasıyla gidebilirdi ve onun atlar ve arabayı algılayışı da şüphesiz bir tecrübe olacaktı. Ancak onun bu tecrübeleri hiçbir zaman dînî bir tecrübe olarak nitelendirilmez. Ne zaman ki onun arabayı görmesi, Tanrının mahiyeti konusunda bazı şeylerin aniden zihninde doğmasına vesile olur, işte o zaman bu tecrübe, dînî bir karakter kazanır. Dînî tecrübe görülmeyen âlemin bir çeşit algılanışına veya görülebilir eşya ve şahısların onun bir tecellisi olarak görülmesini de ihata eder. Kudüs'te yanından geçen İsa'yı gören sıradan bir kimse için bir dînî tecrübe söz konusu değildir. Ancak, dağda onun şekil değiştirdiğini gören bir havari ise böyle bir tecrübeye ulaşmıştır. Çünkü, Transfigurasyon herşeyden evvel Tanrı'nın İsa'nın şahsında tecelli etmesidir.

Eğer Şekil Değiştirme (Transfiguration) hikâyesi tarihî bir şahsın, dînî inancın tecrübî boyutuyla belli bir durumda kazandığı derinliğe delâlet ettiği gibi, Haça Gerilme olayı da bir tarihî olaya mitolojik ve doktrinel boyutlarla verilen derinliği gösterir. İsa'nın Haça gerilerek öldürülmesi Hıristiyanlara göre, sadece yetkililere sıkıntı veren tehlikeli bir kimsenin asılması değildir. Bu olay, onlara göre kozmik önemi haiz ilahî dramın bir parçasıdır. Mitolojik açıdan ise bu olay, şeytanın mağlup edilmesi ve İlk Günah nedeniyle kopan Tanrı-insan ilişkisinin yeniden kurulmasını ifade eder. Aynı olaya, Kefâret (Atonement) doktrinini izah etmek isteyenlerce de daha derin anlamların yüklendiği de görülür. Görüldüğü gibi, dînin mitolojik ve doktrinel boyutları arasında kesin bir çizgi çizmek çoğu zaman kolay değildir. Bununla birlikte, mitolojik boyutun daha renkli, sembolik, tasviri ve masalvari olduğu söylenebilir. Efsaneler görülmeyen âlemlerle ilgili bazı şeyler ortaya koyan hikayelerdir. Önemli bazı tarihî olayların, mitolojik boyutun bir parçası olarak görülmelerinde de durum

aynıdır. Haça gerilme hikayesi aslında dînî bir liderin öldürülüşünün gerçek hikayesidir. Fakat o, ilahi dramın bir parçası olarak görülmüştür. Dolayısıyla, bu somut olay görülemeyeni aydınlattığı gibi, bazen de tersine soyut, müşahhası aydınlatır.

Böylece biz tarihi hem de tarihi olmayan efsaneleri mitojik boyut unsurları olarak görebiliriz.

Efsane ve Bilinçaltı: Mitolojik boyutun burada zikredilmesi gereken bir başka yönü daha vardır. Biraz önce belirttiğimiz gibi tecrübî, mitolojik ve doktrinel boyutlar arasında etkileşim sözkonusudur. Kişilerin görülmeyen âlem hakkındaki bilinçli tecrübeleri, ortaya çıktıkları kültürlerin doktrin ve mitolojileri tarafından hem şekillenir, hem de o kültürleri şekillendirir. Ancak insan zihninde bilinçli olarak olup bitenlerin yanısıra bir de "bilinçaltı" süreci vardır. Bu aşamada biz, ne derinlik psikolojisinde kullanılan şuurlu ile ilgili bazı teorilerin doğru olup olmadığı konusunda bir hüküm vermek, ne de bilinçaltı alanı hakkında konuşmanın doğruluğu veya gerekliliğine dair felsefi tartışmalara girmekle sorumluyuz. İnkâr edilemeyecek husus şudur ki, zihni aktivite ve sembolizmin belirli şekilleri, çoğu zaman meydana geldikleri ferdin bile farkedemeyeceği derin manalara muhtevîdir ve bunların araştırılması bazen aydınlatıcı olabilir. Önceden olduğu gibi bugün de rüyaların alanı ile efsanelerin alanı arasında bir sınır vardır. Bu nedenle, tecrübî boyutun incelenmesi hiçbir şekilde din psikolojisinin alanına tecavüz anlamına gelmez. Bir din psikologu, tecrübî boyutun bu bilinçaltı faktörler tarafından nasıl şekillendirildiğini araştırır. Yine burada psikolojiden söz açıldığı için bir tehlikeye de işaret etmek lazımdır. Çünkü bir fenomen için psikolojik bir izah getirildiğinde, artık bu fenomenin görülmeyen âlemle ilgili bir gerçeği ifade edemeyeceği şeklinde bir sonuca ulaşılması da oldukça kolaylaşır. Böyle bir sonuç son derece basittir. Sözelimi, bir algılama olayı sözkonusu olduğunda, bir fizyolog gözün, beynin ve merkezî sinir sisteminin bu olayla ilgili fonksiyonlarını açıklayabilir. Ancak onun bu izahı, hiçbir zaman algılamanın doğruluğu veya yanlışlığını göstermez. Normalde biz neyi düşünüyorsak, gerçekte de onu algılarız. Güya algılamaların çoğu gerçektir. Verilen bu açıklama, dînî, psikolojik terimlerle ifade etmek isteyenler için yalnız başına yeterli ve kati bir delil değildir. Ancak onun, dînin gerçekliği ile ilgili oldukça kompleks felsefi problemlerin varlığını göstermeğe yeterli olduğu kanaatindeyiz. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, biz burada felsefi problemleri tartışmıyoruz. Bundan ziyade insanlığın topyekûn dînî tecrübesinin tarihini bir bütün olarak tasvir ve tahlil etmeğe uğraşılıyor ve dînin gerçekliği konusunda akıllıca bir hüküm verebilmek için her şeyden önce bunun gerekli ol-

duğunu düşünüyoruz.

Bir Organizma Olarak Din: Buraya kadar bir dînin ne olduğu ile ilgili söylediklerimizi şöylece özetleyebiliriz: *Din, çeşitli doktrinleri, efsaneleri, ahlâkî öğretileri, ritüelleri ve sosyal kurumları olan ve çeşitli dînî tecrübelerle canlılık bulan altı boyutlu bir organizmadır.* Onun Tanrı ve Nirvana gibi anahtar terimlerini anlayabilmek için, bu gayelere yönelmiş dînî hayat formlarının anlaşılması gerekir. Tanrı ibâdet ve hamdin gayesidir. Nirvana'ya ise tefekkürde yoğunlaşan sekiz dilimli yolun takip edilmesi sonucunda ulaşılır.

Öte yandan başka bir kimse ise, Tanrı'yı ibadetle olan ilişkini gözönünde tutarak daha iyi tanımlayabilir. "Tanrım...Tanrım!" diyerek O'na yalvarışımız bir anlamda, O'nun bizim bağılılığımıza ve övgümüze lâyık olduğunu beyan etmektir. Tanrı veya tanrılar insanların ibadet ve ritüelistik faaliyetlerinin odak noktasını oluşturur. Tanrı, Yaratıcı veya İlk Sebeb olarak da kabul edilebilir; ancak O herşeyden önce, ibadetin ve tapınmanın gayesidir. Bu yüzden Tanrı hakkındaki fikirlerin daha iyi anlaşılabilmesi için, bunların insanların dînî hayatında işgal ettikleri yerin dikkate alınması gerekir. İnsanların Tanrı veya tanrılar adına yaptıkları ibadetlerin de, ancak onların derunî yönleri ve nihai noktada kişinin dînî tecrübesine başvurularak doğru olarak anlaşılabilir.

Burada söylemiş olduğumuz din hakkındaki genel ifadeler dünya üzerindeki mevcut dinlerin topyekün düşünülmesi ve karşılaştırılmalarına dayanır. Ancak dinler arasında yapılacak mukayeselerde son derece dikkatli hareket etmek gerekir. Çünkü bizim din adını verdiğimiz şey yekpare bir obje değildir. Her din ayrı bir forma, belli bir iç dinamiğe, kendine ait özel anlamlara ve yeganeliğe sahiptir. Her din, ayrı bir organizma olduğu düşünülerek, muhtelif bölümlerinin birbiriyle ilişkilerine göre değerlendirilmelidir. Bu nedenle, muhtelif dinler veya onların değişik unsurları arasındaki çeşitli benzerliklere sadece yüzeysel açıdan bakılmamalıdır.

Sözgelimi, bazı dinlerin ortak bir monoteistik karaktere sahip olduklarını söylenilmesi ilk bakışta doğru olarak görülebilir. Zira onların herbiri, tek bir Tanrıya ibadeti emreder. Ancak bu dinlerin Tanrı kavramları farklı farklıdır. Meselâ, İslâm dînî ve Hıristiyanlık her ikisi de İbrahimî geleneğe dayanmalarına ve İslâmiyetin Allah'ı ile Hıristiyanlığın Tanrı'sı yaratıcılık, adalet, merhamet ve inayet gibi ortak sıfatlara sahip olmalarına rağmen, sözkonusu bu benzerliklerin bile herbir din içerisinde ifade ettikleri anlamlar ve etkilendikleri fikirler farklıdır. Nitekim Hıristiyanlıktaki Yaratıcı fikri sadece Tekvin'deki yaratılış kıssasından değil, bundan başka Yuhan-

na incilinin başlangıç cümleleri de onun oluşmasında etkili olmuştur. Ayrıca İsa'nın Logos olarak görülmesi hem Tanrı'ya imanı hem de yaratılış fikrini etkilemiştir.

Bu bir resme benzetilebilir. Meselâ, iki ayrı resimde yeşile boyanmış bir alanın olduğunu düşünelim. Söz konusu bu alan ilk bakışta iki resim arasındaki ortak bir nokta gibi görülebilir. Ancak bu yeşil alanların ifade ettikleri anlam her iki resim için farklıdır. Onların anlamı ve görünüşleri, kendilerini çevreleyen kısımların rengine bağlıdır. İşte bunun gibi, dîni sistemlerin muhtelif unsurları aynı sistem içindeki başka unsurlardan etkilenir.

Bu yüzden beşeriyetin inançları tarihindeki dîni tecrübe formlarını anlamlı kılabilmek için mukayeseler yapmamız kaçınılmaz olmakla birlikte, herbir dinin, kendi terminolojisiyle olduğu gibi ele alınması gerektiği gözardı edilmemelidir. Bu demektir ki biz, insanın dîni hayatındaki benzerlik ve ilişkili yönlerin yanısıra oradaki çokluğun da farkında olmalıyız. Çünkü biz sadece bir tek din ile değil, bir çok dinlerle ilgileniyoruz ve onları dünya tarihi açısından görmek zorundayız.

Şimdi de bu tarihe ve dinlerdeki çokluğun ortaya çıkış şekillerini ele alalım. Çünkü dinler tarihinin kısa bir özeti, insan ruhunun çeşitli tezahürlerinin daha kolay anlaşılmasına imkân verecektir.

Tarihî Dinlere Kısa Bir Bakış: Dinin nasıl başladığını açıklamak için animizm, naturalizm ve totemizm gibi birtakım teoriler ortaya atılmış olmakla birlikte, yine de bu konuda kesin birşey söyleyemiyoruz. Dîni törenlerin tarih öncesi çağlarda bile icra edildiğini gösteren pek çok delil vardır. Ayrıca kutsal kavramının daha ilk başlangıçtan bu yana insan tecrübesinin bir unsuru olmayı sürdürdüğünü de söyleyebiliriz. Yaklaşık yüz elli bin yıl önce yaşadığı sanılan Neandertal insan türünden önce bile, ölü gömme törenlerinin olması dikkati şayandır. Bu uygulamanın, bir çeşit âhret inancı ve görülmeyen âlem inancına delâlet ettiği bile söylenebilir.

İnsanlık tarihinin dramatik dönüm noktası, M.Ö. 4000-3000 yılları arasında Orta Doğu'da yerleşik medeniyetin başlamasıylaadır. IV. bin yılın son yarısında Mısır ve Mezopotamya'nın mümbit topraklarındaki yerleşik tarımsal hayat, sadece dîni ve sivil yönetimlerin merkezileşmesine değil, bunun yanısıra sistemli tapınak kültürleri ve organize din adamlığı kurumlarının doğuşuna da imkân veren şehirlerin kurulmasına yol açmıştır. Yazının icadının da insan hayatında derin değişiklikler ortaya çıkardığını biliyoruz. Bundan böyle yazılı ifadeler, geleneğin kaynağı olan hatıranın yerini almaya ve insanın dîni mirasının yaratıcı ifade vasıtaları haline gelmiştir. Orta Doğu'da Mısır ve Mezopotamya medeniyetin merkezleri haline gelirken, Kuzey Hin-

distan'daki İndus Vadisi ve Çin de, aynı dönemde Uzak Doğu' daki kültür merkezleri olmuşlardır.

Belki de bu üç bölgenin -Orta Doğu, Hint ve Çin- dünya dinlerinin ortaya çıktığı üç büyük kaynağı olması tesadüfi değildir. Bu bağlamda, M.Ö. 800-500 yılları arasındaki üç yüz yıllık dönemde dünyanın büyük dînî geleneklerinin tebellür etmesi de çok ilgi çekicidir. Söz konusu dönem içerisinde Filistin'de, İbrânî peygamberlerinin çalışmaları sonucunda monoteistik inanç kesin olarak ortaya çıkmıştı. Hindistan'da ise, Hinduizm'in en önemli kutsal kitaplarından olan Upanişadlar kompoze edilmiştir. Bilindiği gibi Upanişadlar, daha sonradan değişik şekillerde yorumlanarak günümüze kadar ulaşan ve Hinduların âleme bakış açılarını belirleyen temel Hindu görüşlerini ihtiva eden önemli metinlerdir.

Yine bu üç asırlık dönemde Hindistan'da geleneksel inanca karşı çıkan liderler, M.Ö.II. bin yılda Hindistan'ı istila eden ve inanç, ritüel ve sosyal anlayışları bütün Kuzey Hindistan'a egemen olmuş Arî hakimiyetine karşı ayaklandılar. Bu liderlerden ikisi, hâlâ dindar insanların hatıralarında yaşamaktadır. Bu liderlerden biri, eski dînî inanç geleneğini yeniden ihya eden ve öğretileri günümüze kadar "Caynizm" adıyla ulaşan Mahavira iken, diğeri de Budda'dır.

Her iki din kurucusu da M.Ö. VI. asırda yaşamıştır. Son istatistiklere göre, Caynistler toplam iki milyon gibi cüzi bir nüfusa sahip iken, Budizm miyonerlik faaliyetleri sayesinde büyük başarılar elde etmiştir. Günümüzde bu dinin, Sri Lanka, Burma, Tayland gibi bütün Güneydoğu Asya ülkelerinin yanısıra, kuzeyde Çin, Tibet, Moğolistan, Kore ve Japonya'da gibi Asya ülkelerinde de çok sayıda-mensubu bulunmaktadır. Hatta Asya kıtasının bu bölgerinde yaşayan herkesin Budizm'den etkilendiğini söylemek bile fazla mübalağa olmaz. Kısacası, Budizm zaman içinde dünyanın en büyük dinlerinden biri haline gelirken, Caynizm sadece Hint kıtasına münhasır kalmıştır. M.S 1100 yıllarında Budizm kendi ana vatanında neredeyse tamamıyla ortadan kaldırılmış, ancak onun kökü tamamıyla kazanamamıştır. O daha uzaklarda ve daha geniş alanlarda varlığını devam ettirmiştir. Budist misyonerleri Avrupa ve A.B.D. deki çalışmalarını hızla sürdürmekte ve bu faaliyetlerinde de oldukça başarılı oldukları göze çarpmaktadır.

Orta Doğu'da Yahudilik ve Zerdüştiliğin, Hindistan'ta Hinduizm ve Budizm'in geliştiği bu M.Ö. 800-500 yılları arasında, Çin'de de aynı derecede önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. M.Ö. 551-479 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen Konfüçyüs,

Çin'in eski geleneklerini, ahenkli sosyal ve dîni bir sistem halinde yeniden düzenlemiştir. Konfüçyüsçü ahlâk, bugüne kadar hem Çin'de hem de diğer denizaşırı ülkelerde Çin kültürünün önemli bir unsuru olarak kalmıştır. Öte yandan Konfüçyüs'ün çağdaşı kabul edilen ve daha ziyade mistik ve derunî özellik taşıyan fikirleri Tao-Ti-ching şeklinde özetlenen efsanevî lider Lao-Tse'nin de Çinlilerin hayatında derin tesirleri olmuştur. Taoizm, günümüzde çok önemsiz bir durumda olmasına rağmen, geçmişte kültürel ve manevî bakımdan büyük önem arz etmiştir. Ayrıca Budizm, Çin'e girince, Taoizm'in bu din üzerinde önemli etkileri görülmüştür. Gerçekte Zen Budizm'in, Taoist ve Budist fikirler ile meditasyon tekniklerinin karışımından ortaya çıkan Japonlara has bir sistem olduğu söylenebilir.

M.Ö. 2. asırdan bu güne kadar Çin'de üç din hâkim olmuştur: Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Budizm. Japonya'da ise, Çin'in kültürel etkisiyle bu dinlerden Konfüçyüsçülük ve Budizm Japon halkının hayatına girmiştir. Bunların yanısıra, yerli inanç Şintoizm de oradaki varlığını hâlâ devam ettirmektedir. Her ne kadar o, II. Dünya Savaşı yıllarında yöneticiler tarafından milliyetçilik duygularını teşvik için kullanılmış ve bir kısım değerlerini kaybetmiş ise de bir din olarak varlığını bugüne kadar sürdürmeyi başarabilmiştir.

Şimdi de Batı ve Ortadoğu'daki dinlerin gelişimine biraz daha yakından bakalım. Zerdüş, milattan önce altıncı yüzyılda veya daha erken bir dönemde, Mutlak İyi Ruh (Ahura Mazda) ile Kötü Ruh (Angra Mainyu) arasındaki kozmik mücadele prensibine dayanan ahlâki monoteizmini tebliğle başlamasıyla, Hindistan'ı istilâ eden Ariler'le yakından alakalı olan mevcut politeistik inancı aşmış bulunuyordu. Daha Batıda İbrânîler, Mısır'dan Mezopotamya'ya kadar olan yerleri işgal etmiş olan Sami kavimler arasında gerçek monoteist inanca ulaşan ilk topluluk oldular. (Mısır'da Akhanaten M.Ö. XII. asırda Athon'u politeizmin çeşitli tanrıları arasında tek ve yüce tanrı haline getirmeye çalışmıştı. Fakat onun bu teşebbüsü başarıya ulaşamadı ve ölümünden hemen sonra yeniden eski dîni inançlar benimsenmeye ve merasimler iktisadî edilmeye başlandı). Yahudi monoteizmi, eğer İsa mesih vasıtasıyla Ortadoğu ve Greko-Romen dünyasına yayılmamış olsaydı, belki de antik dünyada önemli bir yer işgal etmeyecekti. Muhtemelen o, Roma imparatorluğu çatısı altında yaşayan küçük bir azınlığın inancı olarak kalacaktı.

Hıristiyanlık, Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğuya yayılışında hayret verici bir gelişme göstermiş ve M.S. IV. Asırda Bizans İmparatorluğunun resmî dîni haline gelmiştir. Bu tarihten sonra ise onun gelişmesi, önemli oranda durdurulmuştur. Bu-

nunla birlikte asırlarca İstanbul merkezli Doğu Kilisesiyle Papa'nın liderliğindeki Batı Kilisesi birbirlerinden ayrı olarak mevcudiyetlerini devam ettirmiştir. M.S. VII. asırda Hz. Muhammed'in doktrininin, Arabistan'da büyük bir hızla yayılmaya başladığını ve kısa sürede, İslam dîninin Kuzey Afrika, İspanya'nın büyük bir bölümünde, Orta Doğu'nun tamamında ve Orta Asya'da hâkim bir din haline geldiğini görüyoruz. İslâm, XI. asırda Hindistan'da, XV. asırda ise Bizans imparatorluğunun çöküşü ile Avrupa'da yayılmaya başlamıştır. Buna karşılık Hıristiyanlığın ise, XVI. yüzyılın ilk yarısında Luther'in Almanya'da reform hareketini başlatmasıyla üç ana gruba ayrıldığını görüyoruz: Roma Katolikliği, Protestanlık ve Doğu Ortodoksluğu. Birçok birleştirme çabalarına rağmen, Hıristiyan dünyasındaki bu bölünme günümüze kadar devam etmiştir.

Ortaçağda Hıristiyanlık, İslâm'ın etkisiyle pekçok müntesibini kaybetmiştir. Rönesans dönemindeki dahilî karışıklıklardan olumsuz yönde etkilenen bu dine, Avrupalıların denizcilikteki başarıları ve deniz aşırı ülkelere gidişi ile yeni bir yayılma alanı açılmış oldu. Ayrıca Kuzey Amerika, Avusturalya ve Yeni Zelanda'ya Avrupalıların yerleşmeleri, Latin Amerika'nın İspanyollar tarafından işgali de tabiatıyla Hıristiyan kültürünün bu bölgelere yayılması ve hakim olmasında önemli faktörler oldu. Hıristiyan misyonerleri Asya kıtasında da belli bir takım başarılar elde etmişlerse de yerli halkın büyük çoğunluğu kendi yerli geleneklerini sürdürmüştür.

Son iki asırda Budizm ve Hinduizm'de bir canlanma göze çarpmaktadır. Böyle bir canlanmanın sebebi, kısmen de olsa Avrupalılarca uzun yıllar sömürülmüş bu toplulukların hürriyet ve bağımsızlık mücadelelerinin bir bölümü olarak yerli kültürü gün ışığına çıkarmak ve onu canlandırmak arzularıdır.

Modern Hümanizm ve Marksizm: Modern Batı'da Hıristiyanlığa inananların sayısının günden güne azaldığını görüyoruz. Bunun başlıca iki sebebi vardır: Aydınlar arasında artan dînî şüphecilik ve sanayi devrimi. Sanayi alanında ortaya çıkan gelişmeler, halkı şehirlere göç etmeğe, yeni işlerde çalışmağa ve sonuçta yeni hayat tarzları benimsemeye mecbur etmiştir. Bunun sonucunda geleneksel yapı yıkılmıştır. Artık endüstri merkezlerinde yaşayan kimseler kiliseye yabancılaşmış, belli oranda XIX. asır rasyonelizminden kaynaklanan dînî şüphecilik de hızlı artış göstermiştir. Bu felsefi temellere ilaveten, inançsızlığın farklı karakterdeki başka sebebi de vardır. Bu, ilmi araştırmalar ile Kitab-ı Mukaddes ifadeleri arasındaki çelişkidir. Çünkü bilim ile o dönemde etkili Hıristiyan teolojisi arasında uzlaşmazlık söz konusuydu.

Hıristiyanlık karşısı bu iki tepki, XIX. asırdaki sanayileşmenin getirdiği problemler ve din-bilim çatışmasından neşet etmiştir. Bir yanda John Stuart Mill'in Liberal Reform Hareketi ve bunun ortaya çıkardığı çeşitli formlardaki Hümanizm, diğer tarafta da sosyalist fikirlere önem veren Marks ortaya çıkmıştır. Onun sosyalist düşünceleri Kominist Parti teşkilatı vasıtasıyla, biraz da beklenmedik bir şekilde 1917 Rus İhtilalinin önemli bir faktörü oldu. Bundan sonra o, pekçok ülkenin resmî doktrini haline geldi. Hatta kominist ihtilallerin, Sovyet ordusunun doğrudan bir müdahalesi olmadan "bağımsız" olarak meydana geldiği ülkelerde bile nisbeten farklı Marksist yorumlar gelişmiştir.

Uzlaştırmacı Hareketler: Genel anlamda büyük dinlerin üç kaynağı olan üç bölgeden-Orta Doğu,Hindistan ve Çin-, üç ayrı inanç grubu ortaya çıkmıştır: a-Semitik dinler; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm: b-Hint Dinleri; Hinduizm, Budizm, Caynizm.c- **Çin-Japon Dinleri:** Konfüçyüsçülük,Taoizm ve Şintoizm. Farklı grublardaki dinler arasındaki etkileşimler bazı uzlaştırmacı nitelikteki dinlerin veya hareketlerin doğuşuna yol açmıştır. Nitekim, İslâm ve Hinduizm'i uzlaştırma gayretleri sonucunda ortaya çıkan Sihizm buna en güzel örnektir. Daha sonraki dönemlerde, yine Hinduizm içerisinde ortaya çıkan Ramakrişna ve Sri Aurobindo hareketleri de Doğu'nun dîni ve metafiziği ile Batı düşüncesini uzlaştırma gayretleri olarak görülebilir. İslam dünyasında geçen asırda ortaya çıkan Bahai hareketi de yine aynı karakterdeki bir başka harekettir. Aynı şekilde Zen Budizm, Budizm'in Çin'de Konfüçyüsçülük ve Taoizmle kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Japonya'daki Budizm de, onun Japonların geleneksel dîni Şintoizm ile karışımından ortaya çıkan yeni bir çeşididir. Öte yandan Hıristiyanlığın, dünyamızın değişik bölgelerinde bulunan, yabancı istilası ve modern teknoloji nedeniyle zayıflamış kabilevî dinlere tesir ederek onlarda yeni kültürlerin oluşmasına yol açtığı da bilinen bir gerçektir. Sonuç itibariyle, farklı dinlerin birbiriyle temasa geçtiği her yerde belli bir uzlaştırma temayülünün ortaya çıktığı söylenebilir. Böyle bir temayül de çoğu zaman, hakikatte geleneksel dinlerden ayrı ancak her iki anlayışa da hakim olduğunu iddia eden üçüncü bir geleneğin doğmasına yol açar.

Bu uzlaştırmacı hareketlerin yanısıra, son asırlarda Hıristiyanlıkla tarihî bağları bulunan, ancak genel Hıristiyanlığa bağlı olmayan kiliselerin sayısında da önemli artış göze çarpmaktadır. Bunlar arasında Yehova Şahitleri, Sayntoloji Mezhebi, Çağdaş Azizler Kilisesi, Birleşik Kilise v.b. sayılabilir.

Dinlerarası Diyaloglar : İnsanoğlunun dinlerini genel anlamda ele alırken

son olarak şunun da tarafımızdan kabul edilmesi gerekir: Her ne kadar büyük inanç sistemleri arasında geçmişte bir takım münasebetler söz konusu idiyse de, bütün bu inançların tek bir dünyaya ait olduklarının kavranılması nisbeten yenidir. Geçmişte çok sayıda millî tarih vardı; günümüzde ise, ulaşım ve iletişim vasıtalarının artışıyla bir tek dünya tarihi ortaya çıkmıştır. Ayrıca bazı bilim adamlarının son yıllarda yaptığı yorucu ve sabırlı çalışmalar sonucunda değişik dinlere ait kutsal literatürün pek çoğunu bulabilme imkânı doğmuştur. Üstelik kutsal metinlerin hemen hepsinin değişik dillere tercümeleri de yapılmıştır. Bütün bu çalışmalar sonucunda, dünya dinleri arasında diyalog imkânı ortaya çıkmıştır. Meselâ, Batılılar bile bugüne kadar Hinduizm'in zâhirî yönü hakkında pek- çok şey bilmelerinin yanısıra, bu inanç sisteminin doktrinel ve mitolojik boyutlarıyla ilgili neredeyse hiçbir şey bilmiyorlardı. Böyle bir malîmatla başka bir din hakkında hüküm vermenin güçlüğü, Kitab-ı Mukaddes'i bilmeyen bir kimsenin sadece Hıristiyanların davranışlarını ve ibadetlerini gözlemleyerek Hıristiyanlık hakkında hüküm vermek durumunda olan bir kimsenin durumu gözönüne getirildiğinde daha iyi anlaşılır. Bu bakımdan dînî sahada son yüzyıl içerisinde meydana gelen değişiklikler küçük görülmemelidir. İnsanlık tarihi boyunca ilk defa, doğulu ve batılıyla birbirinin inançlarından haberdâr olarak sempatik bir tarzda oturup konuşabilmeleri ilk kez mümkün olmuştur. Sadece tek başına bu bile, yukarıda zikredilen uzlaştırmacılık hareketlerinin ortaya çıkması için yeterli sebep olabilir. Bu konuda ne düşünülürse düşünülün, bu değişik inançlara mensup kimselere birbirlerini anlama fırsatı vermesi açısından sevindiricidir. Çünkü cehâlet hiçbir şekilde fazilet olamaz.